

حَيِّمٌ

لِلَّهِ . لِلَّهِ . لِلَّهِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد

زبان و ادبیات فارسی

بررسی و تحلیل بلاغی غزل های هوشنگ ابتهاج

استاد راهنما :

دکتر مریم شریف نسب

استاد:

دکتر حسین نجف دری

پژوهشگر :

امیر اثنی عشری

فروردین ۱۳۸۹

کلیات

۱. تعریف مسأله و بیان سؤال های اصلی پژوهش :

با توجه به اینکه اغلب بررسی های سبک شناسانه در باب شعرا بر مبنای حدس و گمان های غیر آماری بوده است، به نظر می رسد ارائه آمارهای دقیق بلاغی در باب شعر سایه، می تواند پایه ای برای بررسی های دقیق سبک شناسانه بعدی باشد. بر این اساس پرسش اصلی این پژوهش، بسامد صنایع بلاغی در غزل سایه است، تا بتوان تحلیلی آماری از صنایع بلاغی غزل سایه عرضه کرد.

۲. قلمرو پژوهش (زمانی - مکانی - موضوعی) :

این پژوهش در چهارچوب غزل های سایه در کتاب سیاه مشق و بر مبنای انتخاب تصادفی از آن ها انجام می گیرد. در این پژوهش با مشورت با یک متخصص آمار، اصول آماری در انتخاب جامعه آماری به دقت رعایت شده است

۳. پیشینه پژوهش و ضرورت انجام آن :

پیشتر پژوهش هایی درباره شعر سایه با رویکردهای متفاوت انجام گرفته است؛ اما تا به حال هیچ آمار دقیقی از آرایه های بلاغی غزل سایه به دست داده نشده است. پژوهش حاضر در پی پرکردن این خلاء به منظور استفاده در بررسی های سبک شناسانه آتی است.

۴. فرضیه های پژوهش :

فرض نخست در برخورد با غزل سایه این است که ، آرایه های بلاغی در شعر او از سنت های شعر کهن تبعیت می کند ؛ اما درعین حال از نوآوری نیز بی بهره نیست.

۵. هدف های پژوهش :

ارائه آمارهای دقیق از آرایه های بلاغی موجود در غزل سایه به منظور پرهیز از هرگونه حدس سبک شناسانه .

۶. چه کاربرد هایی از اجرای پژوهش متصور است؟

این پژوهش می تواند مبنای بررسی های سبک شناسانه بعدی قرار گیرد ، به علاوه تحلیل های دقیقی که از آمار های به دست آمده بیان شده است بسیاری از ابعاد پنهان غزل سایه را روشن می کند.

۷. استفاده کنندگان از نتیجه پایان نامه :

همه کسانی که درباب غزل سایه، بلاغت در غزل سایه و یا به طور کلی تحلیل شعر سایه پژوهش می کنند، می توانند نتایج پژوهش حاضر را به کار گیرند

چکیده

این پایان نامه در یک مقدمه و چهار فصل تنظیم گردیده است . در فصل اول تعریفی اجمالی از تحلیل بلاغی ، سبک و سبک شناسی و سبک شناسی نقش گرا و ساخت گرا ارائه شده است ؛ همچنین پس از معرفی نرم افزار به کارگرفته شده در این تحقیق ، با رویکردی تحلیلی زندگی و آثار ابتهاج مورد بررسی قرار گرفته است . در فصل دوم بر مبنای روش های آماری تعدادی از غزل های سایه انتخاب شده است و هر یک از غزل های منتخب در سه بخش ادبی ، زبانی و فکری مورد بررسی های سبک شناسانه قرار گرفته است ؛ سپس با ذکر شواهد متعدد از شعر شاعران قدیم و معاصر به تأثیر پذیری فکری و زبانی و ادبی ابتهاج از این شاعران اشاره شده است . در فصل سوم جدول های توصیف آماری و فراوانی ، و نمودارهای میله ای هر صنعت بلاغی به صورت منظم و طبقه بندی شده ذکر شده است . در فصل چهارم مقایسه ای کلی میان صنایع بلاغی موجود در غزل سایه انجام گرفته است و به تحلیل جزء به جزء نمودارها پرداخته شده است . در نتیجه گیری نهایی پایان نامه نیز مختصات و ویژگی های کلی غزلیات ابتهاج در سه حوزه فکری ، زبانی و ادبی ، بر مبنای بررسی های سبک شناسانه و آماری صورت گرفته در این تحقیق ، ارائه گردیده است .

واژگان کلیدی : تحلیل، بلاغت ، سبک شناسی ، ابتهاج ، غزل .

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۳	فصل اوّل
۱۴	تحلیل بلاغی
۱۵	سبک شناسی و سبک
۱۶	سبک شناسی نقش گرا
۱۶	سبک شناسی ساخت گرا
۱۷	درباره نرم افزار و روش کار در این تحقیق
۱۹	نگاهی تحلیلی به زندگی و آثار ابتهاج
۳۶	فصل دوم
۳۷	سبک شناسی غزل ها
۲۱۲	فصل سوم
۲۱۳	جداول و نمودارها
۲۱۳	جداول ۱-۳ توصیف آماری
۲۲۲	جدول ۲-۳ صنایعی که در هیچ یک از غزل ها موجود نیست
۲۲۲	جداول ۳-۳ فراوانی

۲۴۶ نمودار های میله ای

۲۶۸ فصل چهارم

۲۶۹ مقایسه کلی صنایع و تحلیل جزء به جزء نمودارها

۲۶۹ نمودار ۱-۴ مقایسه کلی صنایع

۲۷۰ روش استعاره

۲۷۱ نمودار ۲-۴ روش استعاره

۲۷۲ روش تکرار

۲۷۴ نمودار ۳-۴ روش تکرار

۲۷۴ روش تناسب

۲۷۶ نمودار ۴-۴ روش تناسب

۲۷۶ روش تشبیه

۲۷۹ نمودار ۵-۴ روش تشبیه

۲۷۹ روش تسجیع

۲۸۱ نمودار ۶-۴ روش تسجیع

۲۸۱ روش تجنیس

۲۸۲ نمودار ۷-۴ روش تجنیس

۲۸۲ روش ایهام

۲۸۳ نمودار ۴-۸ روش ایهام
۲۸۳ روش کنایه
۲۸۴ نمودار ۴-۹ روش کنایه
۲۸۴ روش مجاز
۲۸۵ نمودار ۴-۱۰ روش مجاز
۲۸۵ روش ترتیب
۲۸۶ نمودار ۴-۱۱ روش ترتیب
۲۸۶ سمثل
۲۸۹ نتیجه گیری
۲۹۳ منابع

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۸۹/۱/۲۱

پایان نامه تحصیلی آقای امیر اثنی عشری دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

تحت عنوان:

بررسی و تحلیل بلاغی غزل های هوشنگ ابتهاج

را بررسی کردند و پایان نامه با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱. استاد راهنمای پایان نامه، خانم دکتر شریف نسب با مرتبه علمی استادیار

امضا

۲. استاد مشاور پایان نامه، آقای دکتر نجفدوری با مرتبه علمی استادیار

امضا

۳. استاد داور داخل گروه، آقای دکتر رادفر با مرتبه علمی استاد

امضا

امضای نماینده مدیریت تحصیلات تکمیلی

امضای مدیر گروه

امضای رئیس پژوهشکده

پیش گفتار

غزل سایه یکی از بهترین نمونه های غزل معاصر است و شعر او آینه تمام نمایی است از خویشتن درونی شاعر و وقایع و حوادث بیرونی جامعه معاصر ایران. غزل های ابتهاج عموماً از دو بخش اجتماعی و عاطفه شخصی شاعر تشکیل شده اند. این دو حوزه به ظاهر متفاوت آنگونه استادانه در شعر او به هم تنیده اند که گاه تفکیک ناپذیر جلوه می کنند. معشوق او قهرمانی است سیاسی و مصلحی اجتماعی و جامعه و کشور او معشوقه ای است قابل ستایش و سزاوار پرستش.

به همه این ها باید مضامین کاملاً عرفانی و آسمانی ابتهاج را نیز اضافه نمود. مضامینی که در ساختار ظاهری ضرباهنگ سماع گونه شعر مولانا را نیز با خود به همراه دارد.

ابهام و ابهام و چند معنایی و تفسیر پذیری ویژگی دیگر شعر سایه است. در بسیاری از اوقات می توان در آن واحد معشوق او را معبودی آسمانی، زیبا رویی زمینی و یا شخصیتی اجتماعی سیاسی تفسیر کرد. این چند معنایی و قدرت تفسیر پذیری را فقط در شعر حافظ می توان جستجو نمود. همین ویژگی ناب است که در میان عوام و خواص شعر سایه را صفت حافظانه بخشیده است. پس از ظهور حافظ بسیاری از شاعران ادب پارسی تلاش نمودند که به ذهن و زبان او نزدیک شوند و حافظ گونه بیندیشند تا حافظانه بسرایند؛ اما جز اندکی، آن هم در محدود شعرهایی، نتوانستند به این مقصود نایل شوند. شاید آن ها نمی دانستند که فقط با تقلید از مضامین و زبان شعری نمی توان مانند دیگری سخن گفت و هزار نکته در این کار و بار دل داری است. سایه بر خلاف دیگر مقلدان راه دیگری برگزید. او آن گاه که به استقبال غزلی از حافظ می رود به عمد قافیه یا ردیفی متفاوت با آن غزل را بر می گزیند و خود دست به ساخت مضمون های بدیع و بکر می زند و در کنار آن گاه گاه از ترکیبات و وزن و کلمات مرسوم در غزل حافظ سود می جوید؛ مهمتر از همه این ها همان خاصیت چند وجهی بودن شعر است، که او به شکلی تمام عیار آن را رعایت می کند.

ابتهاج به جز تأثیرات فراوانی که از شعر شاعرانی چون حافظ، مولانا و شهریار گرفته است، به سبب مطالعات گسترده ای که در آثار شاعران گذشته و معاصر - و حتی شعرای غیر ایرانی داشته - مضامین، ترکیبات، ردیف ها و قافیه های بسیاری را به تبعیت از آنان در غزل خود به کار برده است. از شاعرانی چون

رودکی ، خیّام ، مسعود سعد ، شاه نعمت الله ولی ، سعدی ، سلمان ، صائب و . . . گرفته تا معاصرینی چون نیما ، تولّی . . . وحتّی شاعر انگلیسی زبانی چون شکسپیر ؛

تأثیرپذیری ابتهاج از شاعران یاد شده هم درحوزه زبان ، هم در حوزه فکر و هم در بخش ادبی به وضوح قابل مشاهده است ، که ما در فصل دوم این تحقیق به طور گسترده به نشانه های این تأثیر پذیری پرداخته ایم . سایه در بخش زبانی غزل خود از کلمات و افعال مورد استفاده قرن ۷ و ۸ ه . ق سود جسته است . در کنار این ها او از کلمات امروزی و عامیانه هم بهره برده و استفاده از این شیوه کهن زبانی با کلمات امروزی ، خود نوعی ویژگی سبکی در حوزه زبانی شعر او ایجاد کرده است .

در بخش ادبی نیز سایه شاعری استعاره گراست و بیشترین استفاده را در میان صنایع مختلف از این ابزار تصویرگری کرده است . در استعاره ادّعی یکسانی میان دو چیز است و در تشبیه ادّعی همانندی ؛ بدین سبب می توان گفت که بخش عمده ای از توصیف های شعری او را تصویر هایی همراه با اغراق تشکیل داده است . شعر سایه سرشار است از موسیقی کلام . گاه این گوش نوازی کلام را صنعتی چون تکرار ایجاد می کند ، گاه صنایعی چون جناس و سجع . علاقه او به موسیقی ایرانی و رعایت این نکات به غزل های او روانی خاصی بخشیده است .

تشبیه پس از استعاره ، تکرار و تناسب بیشترین بسامد را در شعر سایه به خود اختصاص داده است . سمبل نیز - که یکی از مشخصه های بارز شعر معاصر است - در شعر ابتهاج نمود یافته است .

در این تحقیق برای تحلیل بلاغی اشعار سایه از دو مکتب سبک شناسی نقش گرا و ساخت گرا استفاده شده است و بر ارزش و نقش مختصّات فکری نیز تاکید شده است . بنابر این در بررسی غزل های ابتهاج علاوه بر استفاده از دو مکتب یاد شده به ویژگی های فکری هر غزل نیز پرداخته ایم ؛ به عبارت دیگر هر غزل از سه منظر زبانی ، فکری و ادبی مورد بررسی قرار گرفته است .

در بخش ادبی این تحقیق از نرم افزاری به نام **spss** - که یکی از قوی ترین برنامه های کاربردی در زمینه تجزیه و تحلیل های آماری است - استفاده شده است . مزیتی که استفاده از این نرم افزار آماری دارد این است که قضاوت نهایی ما درباره سبک شعری شاعران بر اساس حدس و گمان و یا معرفت لحنی نخواهد بود ؛ بلکه با جزئیاتی دقیق می توانیم درباره ویژگی های ادبی یک شاعر سخن بگوییم و تفاوت و یا شباهت او را با

دیگران دریابیم . این ویژگی درصد خطا و تفاوت دیدگاه بین محققان را - درباره شعر و سبک شخصی یک شاعر- به حدّ اقل ممکن می رساند .

به این منظور ابتدا صنایع بدیعی و بیانی همه غزل ها را استخراج نموده و در برگی هایی جداگانه وارد کردیم ، سپس این صنایع بلاغی را به صورت کمی و عددی در ستون های مربوط وارد نمودیم . در پایان هم با استفاده از جداول توصیف آماری و نمودارهای میله ای به مقایسه این صنایع و تحلیل توصیفی آن ها پرداخته ایم ؛ البته چنان که پیش تر نیز گفته شد علاوه بر بررسی ادبی ، همه غزل ها از جنبه زبانی و فکری نیز مورد ارزیابی قرار گرفته است .

استفاده از این روش بر خلاف تصور اولیه امری بسیار زمان بر بود . زیرا تا به حال این نرم افزار برای مطالعات ادبی مورد استفاده قرار نگرفته بود و کتاب جامعی که جوابگوی نیازهای این تحقیق باشد وجود نداشت . بنابر این درحین کار به مشکلات متعددی برخورد نمودیم که حتی آشنایان به این نرم افزار نیز از عهده حل آن بر نیامدند . مشکلاتی چون فارسی نمودن تیتراژها و نمودارها ، انتخاب font دلخواه ، کوچک نمودن اندازه نمودارها ، انتقال داده های آماری و جداول به نرم افزار word ، حذف یا اضافه نمودن جدولها و نمودارهای غیر ضرور ، شماره گذاری صفحه ها و ...

تنها عاملی که - در کنار ابتکاری بودن این روش - اینجانب را به ادامه کار ترغیب می نمود ، امیدی بود که برای دست یابی به نتیجه ای دقیق و کم خطا در سر می پروراندم و از همه مهمتر جنبه کاربردی این تحقیق برای کارهای تحقیقاتی بعدی بود . به این منظور با کمک های بی دریغ دوست همراهم آقای پوریا زرین فرّ به شکلی تجربی و با روش آزمون و خطا بر مشکلات کار با این نرم افزار فائق آمدیم . این تحقیق علاوه بر اینکه دوستداران شعر سایه را با ریزه کاری های ادبی و زبانی و فکری بسیاری آشنا می کند ، می تواند مبنایی برای همه علاقه مندان تحقیقات سبک شناسانه باشد ، تا با انجام کارهای مشابه بر دقت و کیفیت قضاوت های ادبی در باب سبک شعری شاعران بیفزایند . با استفاده از چنین روش هایی آماری می توان امیدوار بود که در آینده ای نه چندان دور به جای تکیه بر معرفت لحنی - که در عین مفید بودن با نظرات شخصی و غیر قابل اثبات همراه است و طبیعتاً از اعتباری همه گیر و علمی بر خوردار نیست - با روشنی و دقت بالا از داده های کمی ، به نتایجی کیفی دست یابیم . به بیانی دیگر ارزش این گونه تحقیقات زمانی بهتر آشکار می شود که دیگران نیز بر روی تمام اشعار شاعران - نه گزیده ای از آن ها - چنین بررسی هایی را انجام دهند تا بتوانیم جواب بسیاری از سوال هایمان را درباره علت نزدیکی یا جدایی شعر شاعری با شاعر دیگر دریابیم .

در پایان لازم می دانم که از زحمات استاد ارجمندم خانم دکتر مریم شریف نسب که از دوران تحصیل در مقطع کارشناسی با تدریس درس سبک شناسی بارقه های چنین تحقیقی را در ذهن من روشن نمود ، و در مقطع کارشناسی ارشد نیز زحمت راهنمایی اینجانب را بر دوش کشید ، صمیمانه تشکر نمایم . همچنین سپاسگزار استاد بزرگوار خود آقای دکتر حسین نجف دری هستم که در کسوت مشاور پدرانہ یاری ام نمود .

تحلیل بلاغی :

بلاغت در فارسی به معنای گشاده زبانی ، سخندانی ، زبان آوری و . . . به کار رفته است . همچنین کلام درست و شیوا و مناسب حال و مقام را سخنی فصیح و بلیغ می نامند . فنون بلاغت شامل سه فن بیان و بدیع و معانی است . (رک. همایی ، ۱۳۶۷: ص ۱۰)

در تحلیل بلاغی یک اثر اموری که موجب زینت کلام بلیغ می شود مورد بررسی قرار می گیرد . سبک مظهر گزینش شاعر از امکانات آوایی، واژگانی و نحوی زبان است ؛ به عبارت دیگر نویسنده یا شاعر از امکانات و ابزار فراوانی که در زبان دارد ، برخی را بر می گزیند و با ترکیب آنها اثری ادبی را خلق می کند .

تحلیل و بررسی دستگاه بلاغی را که شامل همه تصاویر و تزئینات بدیعی و بیانی است سبک شناسی بلاغی می نامند . در سبک شناسی بلاغی نوع دید و رویکرد شاعران و نویسندگان به جهان اطراف نمایانده می شود ؛ زیرا به محض تغییر جهان پیرامون ، می توان تحول دیدگاه مؤلف ادبی را در اثرش دنبال نمود .

سبک شناسی بلاغی از بخش های مهم و اساسی دانش سبک شناسی است و اگر قدری پا را فراتر بگذاریم ، باید سبک شناسی بلاغی را مهم ترین و اصلی ترین رکن سبک شناسانه هر اثر ادبی به حساب آورد ؛ زیرا تمام ویژگی ها و مختصات آن که وجه ادبی اثر را تشکیل می دهند و زمینه ادبی شدن آن را فراهم می کنند ، در این دستگاه متجلی می شود .

در ادامه به تعریف سبک و سبک شناسی می پردازیم و روشی را که برای تحلیل بلاغی اشعار سایه برگزیده ایم شرح می دهیم .

سبک شناسی و سبک :

سبک شناسی (stylistics) علم یا نظامی است که از سبک (style) بحث می کند . حال سوال اینجاست که سبک چیست ؟ پاسخ به این پرسش کار آسانی نیست . مفهوم سبک مثل بسیاری از مفاهیم دیگر مثلاً «وجود» بدیهی است ، اما تعریف جامع و مانع آن دشوار است.

به هر حال قدر مسلم آن است که سبک گوهری ذهنی و فلسفی نیست که تابع تعریفی فشرده باشد . سبک پدیده ای انسانی و همانند آدمی چند وجهی است . به همین جهت شناخت سبک مستلزم رشته پیچده ای از بررسی های همه جانبه است . بدین ترتیب سبک ، خود واقعیتی محسوس و عینی ، ولی تعریف سبک شناسی نظری است . (ر.ک . غیائی ، ۱۳۶۸ : ص ۱۰)

ملک الشعراى بهار در تعريف سبک می نویسد :

سبک در اصطلاح ادبیات عبارت است از روش خاص ادراک و بیان افکار به وسیله ترکیب کلمات و انتخاب و طرز تعبیر . سبک به یک اثر ادبی وجهه خاص خود را از لحاظ صورت و معنی القا می کند و آن نیز به نوبه خویش وابسته به طرز تفکر گوینده یا نویسنده درباره حقیقت می باشد . بنابر این سبک به معنی عام خود عبارت است از تحقق ادبی یک نوع ادراک در جهان که خصایص اصلی مح صول خویش (اثر منظوم یا منثور) را مشخص می سازد . (بهار ، ۱۳۸۱ : ص ۱۶)

به طور کلی می توان گفت سبک وحدتی است که در آثار کسی به چشم می خورد . یک روح یا ویژگی، یا ویژگی های مشترک و متکرر در آثار کسی است . (ر.ک . شمیسا ، ۱۳۸۴ : ص ۱۶)

یک اثر ادبی را از جنبه های زبانی و ادبی می توان بررسی کرد ، که هر یک از این دو مکاتبی را نیز در زیر مجموعه خود دارند . در ادامه تعریف مختصری از دو مکتب سبک شناسی نقش گرا و ساخت گرا که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته اند ، عرضه می شود .

سبک شناسی نقش گرا :

در سبک شناسی نقش گرا (function stylistics) نقش های زبان متن مورد بررسی قرار می گیرد .
از آنجا که زبان ادبی عمدتاً از تشبیه و مجاز و استعاره یا صنایع بدیعی تشکیل می یابد ، نقش ابزارهای بیانی و بدیعی مورد توجه سبک شناسی نقش گراست . (ر. ک . شمیسا ، ۱۳۸۴ : ص ۱۵۸)

سبک شناسی ساخت گرا :

در سبک شناسی ساخت گرا (structural stylistics) بحث اساسی این است که هیچ جزیی به تنهایی معنی دار نیست ؛ بلکه باید هر جزء اثر در ارتباط با اجزای دیگر آن و نهایتاً کل اثر در نظر گرفت . به عبارت دیگر عناصر و اجزا یک متن یا پیام را نباید مجزا و جداگانه بررسی کرد .

مثلاً در بررسی یک شعر نباید وزن و قافیه را به صورت مجرد در نظر گرفت ، بلکه باید آن ها را در ارتباط با یک نظام کلی که همانا موسیقی شعر باشد لحاظ کرد (وانگهی بین این موسیقی و پیام شعر ارتباط است) . (همان : ص ۱۶۲)

هر اثر هنری را می توان در سه سطح آوایی و لغوی و نحوی بررسی و تجزیه و تحلیل کرد . بعد از بررسی این مراحل باید معلوم کنیم که بین خود این عناصر چه ارتباطی است . چگونه نظام آواها و واژگان و ترکیب و نحو منجر به زبانی سبک دار شده اند که دقیقاً در ارتباط با پیام اثر و متناسب با معنای آن است . (همان : ص ۱۶۳)

در مکتب های سبک شناسی بر ارزش و اهمیت مختصات فکری تاکید شایسته ای نشده است و همگی به طور گذرا از آن گذشته اند ، در حالی که مختصات فکری یک اثر در فهم درست سبک شناسانه آن بسیار موثر است . برای رفع این نقیصه در بررسی غزل های ابتهاج علاوه بر استفاده از دو مکتب یاد شده به ویژگی های فکری هر غزل نیز پرداخته ایم ؛ به عبارت دیگر هر غزل از سه منظر زبانی ، فکری و ادبی مورد بررسی قرار می گیرد .

درباره نرم افزار و روش کار در این تحقیق :

نرم افزار **spss** یکی از قوی ترین برنامه های کاربردی در زمینه تجزیه و تحلیل های آماری است . کلمه **spss** مخفف **satisstical package for science** (نرم افزار آماری برای علوم اجتماعی) می باشد. با کمک این نرم افزار می توان دست به تهیه خلاصه های آماری مانند گراف ، جدول ، آمار و . . . زد ، همچنین این برنامه قابلیت تهیه جداول فراوانی ، فراوانی تجمعی ، درصد فراوانی و محاسبه انواع آمار های توصیفی را در خود دارد .

روش استفاده ما از این نرم افزار به این صورت است که ابتدا اسامی تمامی صنایع بدیعی و بیانی را در ستون های عمودی وارد کرده ایم و در ستونی دیگر شماره غزل ها و شماره صفحه های مربوط را قرارداده ایم . آن گاه صنایع بدیعی و بیانی ای را که قبلاً از غزل ها استخراج گردیده و در فیش ها نوشته شده است را به صورت کمی و عددی در ستون های مربوط وارد نمودیم . در پایان هم با استفاده از جداول توصیف آماری و نمودار های میله ای به مقایسه این صنایع و تحلیل توصیفی آن ها پرداخته ایم ؛ البته چنان که پیش تر نیز گفته شد علاوه بر بررسی ادبی ، همه غزل ها را از جنبه زبانی و فکری نیز مورد ارزیابی قرار داده ایم .

مزیتی که استفاده از این نرم افزار آماری دارد این است که قضاوت نهایی ما درباره سبک شعری شاعران بر اساس حدس و گمان و یا معرفت لحنی نخواهد بود ؛ بلکه با جزئیاتی دقیق می توانیم درباره ویژگی های ادبی یک شاعر سخن بگوییم و تفاوت و یا شباهت او را با دی گران دریابیم . این ویژگی سبب می شود که درصد خطا ، و تفاوت دیدگاه ها بین محققان درباره شعر و سبک شخصی یک شاعر به حد اقل ممکن برسد .

ارزش این گونه تحقیق ها زمانی بهتر آشکار می شود که در آینده ، دیگران نیز بر روی شعر شاعران مختلف ، و بر روی تمام اشعارشان نه گزیده ای از آن ها ، چنین بررسی هایی را انجام دهند . آن زمان است که می توانیم جواب بسیاری از سوال هایمان را درباره دلیل نزدیکی شعر افراد به یکدیگر و یا دلایل جدایی و متفاوت بودن اثر فردی با فرد دیگر را دریابیم .

مثلاً اگر می گویند که شعر سایه حافظ گونه است ، او چه نکاتی را رعایت کرده که توانسته است تا این حد به شعر حافظ نزدیک شود ؟ این تحقیق به دلیل محدودیت های زمانی و حجمی کار پایان نامه ، فقط با بررسی بخشی از غزلیات سایه توانسته است جواب هایی برای پرسش بالا بیابد .

چنان که می دانیم حافظ را طبق همان معرفت لحنی شایع ، شاعری می دانند که از ایهام ، استعاره ، موسیقی کلام ، تناسب ، سجع و جناس و ... بسیار بهره برده است . همه این موارد ، چنان که به تفصیل در

ادامه آمده است ، در شعر سایه نیز درصد بالایی را به خود اختصاص داده است . به گونه ای که او در نمونه آماری به دست آمده در این تحقیق ۳۳۲ بار از استعاره ، ۳۱۶ بار از تکرار - که باعث روانی شعر و ایجاد موسیقی کلام می شود - ، ۲۵۲ بار از تناسب ، ۱۲۹ بار از سجع، ۱۲۹ بار از جناس و ۱۲۵ بار از ایهام استفاده کرده است . تحلیل تک تک این آمارها - که در فصل های آتی خواهد آمد- شباهت های ریز و دقیق تری را میان شعر سایه و حافظ و دیگر شعرا آشکار خواهد کرد .

امید است که با کارهای تحقیقاتی از این دست بتوانیم در آینده به نتایج سبک شناسانه دقیق تری برسیم و شباهت ها و تفاوت های آثار ارزشمند ادب فارسی را با روشی ریز بینانه و علمی دریابیم .

نگاهی تحلیلی به زندگی و آثار ابتهاج :

امی هوشنگ ابتهاج در ششم اسفند ماه ۱۳۰۶ در رشت به دنیا آمد. او اولین فرزند فاطمه رفعت و میرزا آقاخان ابتهاج بود و سه خواهر دیگر نیز داشت. تحصیلات ابتدایی و بخشی از متوسطه را در مدارس رشت گذراند. او در پی آموزش بود ولی در کار مدرسه چندان کوشا و ساعی نبود.

پدرش اهل موسیقی بود و تار می زد. او نغمه‌های لونی داشت و مدتی به فراگیری این ساز پرداخت. این موضوع زمینه‌ای بود برای آشنایی اش با موسیقی، و نقش تأثیر گذاری که بعدها در پیشرفت موسیقی ایرانی ایفا کرد. از دوازده، سیزده سالگی اش شعرهایی در دست است که تعدادی از آن‌ها در نخستین دفتر شعرش منتشر شده است.

در سال ۱۳۲۴ عالی رنم مخ‌الفت پدرش به تهران آمد و در خانه خاله اش (مادر گلچین گلانی) اقامت گزی و در کلاس پنجم متوسطه نام نویسی کرد. در این دوران رئیس انجمن ادبی دبستان بود و انشاهای هم‌کلاسی‌های خود را تصحیح می کرد. او دو سال در این کلاس ماند و سپس مدرسه را به کلی رها کرد.

در سال ۱۳۲۵ ابتهاج اولین مجموعه شعرش **نخستین نغمه‌ها** را در کتابخانه طاعتی رشت به چاپ رساند. مهدی حمیدی شریزی و عبدالعالی طاعتی برای این کتاب مقدمه‌ای نوشتند و استعداد این جوان نوزده ساله را ستودند. (ر. ک. عابدی، ۱۳۸۶: ص ۱۶-۲۷)

در این دوره، یعنی از شهریور ۱۳۲۰ تا کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، سه جریان مهم شعری وجود دارد:

۱. ادبیات و شعر کارگری؛

۲. رمانتیسیم عصررضا شاهی که دوره پیشرفت و تکامل خود را طی می کرد.

۳. شعر نیمایی که دیگر جنبه رمانتیک ندارد و کاملاً اجتماعی و سیاسی است.

در همین حین صدای نوعی شعر اجتماعی خطابی هم شنیده می شود، که بهترین نمونه‌هایش را در

مجموعه «شبگیر» سایه می توان دید:

دیر است گالیا!

هنگام بوسه و غزل عاشقانه نیست
هر چیز رنگ آتش و خون دارد این زمان
هنگامه‌ رهایی لب‌ها و دست‌هاست
این فرش هفت رنگ که پامال رقص‌توست
از خون و زندگی انسان گرفته رنگ ...

از درون مایه‌ها و موضوعات شعر این دوره می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

رشد اندیشه‌های سوسیالیستی به دلیل درهم شکسته شدن یک نظام استبدادی، پدید آمدن نوعی واقع‌گرایی اجتماعی در حمله مستقیم به سرمایه‌داری و پرداختن به مفهوم امپریالیسم و مسائل جهان‌خواری و ستایش صلح و آرامش و دشمنی و ستیز با جنگ.

شاعران در این دوره نسبت به حوادث پیرامون حساس‌اند و در مقابل آنها جبهه می‌گیرند و نمی‌توانند نسبت به مسائل بی‌تفاوت باشند. در این عصر انتقادهای عمیق و اساسی جای انتقادهای سطحی و دروغین دوره رضا شاهی را می‌گیرد و زبان شعر به شعر محض نزدیک‌تر می‌شود و در عین زبان کنایه‌ای خویش، متوجه بنیادهای اجتماعی می‌شود. رمانتیسمی که در افسانه‌نیم بود در این دوره رشد کرد و نمونه‌های عالی آن رادراشعار توللی و گلچین‌گیلانی می‌بینیم، جریانی که ابتهاج نیز تحت تأثیر آن قرار داشت.

وجود روزنامه‌ها، نشریات، مجله‌ها، احزاب و فضای باز سیاسی زمینه‌ساز حرکت‌های مترقیانه و تجربی‌ت شاعرانه‌ی جدیدی شد که حسّ سنت شکنی را بین شاعران بیشتر کرد و باعث به وجود آمدن تجربیات موفق و ناموفقی در این دوران شد. شعرهای خارجی بسیاری مثل اشعار مایوکوفسکی و ناظم حکمت (شاعر کمونیست ترک که در آن دوران سرو صدای زیادی به راه انداخته بود) و دیگران ترجمه شد که اثر مستقیم روی شاعران جوان از جمله شاملو گذاشت، به گونه‌ای که حتی ابتهاج شعر ی خطاب به ناظم حکمت سرود: (ر.ک. شفیع کدکنی، ۱۳۸۰: ص ۵۴-۵۸)

چو یکی بوسه‌ی گرم،

چو یکی غنچه‌ی سرخ،

دل خود را به تو می‌بخشم « ناظم حکمت »

و نه تنها دل من ،

دل هر کودک و زن ،

دل هر کس که شناخت ،

بشری نغمه امید تو را (ابتهاج ، ۱۳۸۶ : ص ۷۹)

البته در ادبیات قدیم ما هم توجه به اوضاع و احوال اجتماعی سیاسی دیده می شود ، اما هرگز صراحت و شمول و گستردگی ادبیات جدید را ندارد . (شمیسا ، ۱۳۷۴ : ص ۱۶۹)

ابتهاج در حدّ فاصل سال های ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۸ با افراد برجسته ای چون تولّی، نهای شریح، محمدحسین شهریار، ابوالحسن صبا، حسین تهرانی ، احمد عبادی و نادر نادرپور آشنا شد و این دوستی ها تأثیرات بسیاری بر او گذارد.

گرایش او به حزب توده ایان که از سال های اقامت در رشت آغاز شده بود، در تهران بیشتر شد. فعالیت های او کمتر وجه سرکسری و غالباً جنبه ادبی - اجتماعی داشت. شعرهای وی در نیمه اول دهه ۳۰ در نشری ها و مجلات و روزنامه هایی مانند سخن، کاولان، صدف، مصلحت، جهان نو، کبوتر صلح و فرهنگ نو منتشر می شد و چون هم شعر نو و هم غزل می سرود، شهرتی دوجانبه یافت. (عابدی ، ۱۳۷۷ : ۲۹)

در خرداد ۱۳۳۰ ه.ش سایه دومین مجموعه شعر خود را به نام سراب ، با اسلوب جدیدی در قالب چهار پاره، توسط انتشارات صفی علیشاه در تهران به چاپ رساند . این مجموعه اشعار سال های ۳۰ - ۱۳۲۵ را در بر می گیرد و حاوی مقدمه ای از شاعر است . او در مقدمه کتاب خود از اینکه در مبارزه علیه ستم ساکت و خاموش نشسته است و نسبت به مبارزانی که در پشت میله های زندان به او نگاه دوخته اند بی تفاوت بوده ، و تنها به قول و غزل و ترانه پرداخته ، احساس ناراحتی و دین می کند . دورانی را می بیند که زنان و مردان مبارز فریاد صلح و آزادی سر داده اند ولی او در تنهایی اندوهبار خود از پریشانی و شکست ناله سر داده است. مجموعه سراب بیشتر تحت تأثیر فضاهای رمانتیک شاعرانی چون توللی است و می توان بسیاری از ویژگی های این رمانتیسیم از قبیل : فضاهای عاشقانه ، توصیف دقیق و حسی معشوق و فضاهای غم آلود عاشقانه را دید. (هادی ، ۱۳۸۵ : ص ۲۸)

ابتهاج در سال ۱۳۳۰ه.ش با نویسندگان و شاعرانی چون مرتضی کیوان، نیما یوشیج، سیاوش کسرای، احمد شاملو، منوچهرشیبانی، اسماعیل شاهرودی، فریدون مشیری، فروغ فرخ زاد، سهراب سپهری، مهدی اخوان ثالث آشنا می شود. (عابدی، ۱۳۷۷: ص ۲۹)

این اکلّم همزمان است با استعفای مصدق و تظاهرات مردمی به حمایت از او که باعث روی کار آمدن مجدّدش می شود. ابتهاج در این جریان سیاسی ساکت نمی ماند بلکه اشعاری کاملاً سیاسی و کوبنده می گوید که بعضی از آن ها در تظاهرات مردمی ورد زبان همه می شود مثل شعر « بر سواد سنگفرش راه »:

با تمام خشم خویش

با تمام نفرت دیوانه وار خویش

می کشم فریاد:

ای جلاد!

ننگت باد!

آه، هنگامی که یک انسان

می کشد انسانِ دیگر را،

می کشد در خویشترین

انسان بودن را.

بشنو ای جلاد!

می رسد آخر روز دیگرگون

روز کیفر

روز کین خواهی

روز بار آوردنِ این شوره زارِ خون ... (ابتهاج، ۱۳۸۶: ص ۸۹)